

JUDITH HUMPHREY

Δύο μαρτυρίες από Χανιώτες Εβραίους οι οποίοι σώθηκαν στην Κατοχή

Οι αναγνώστες του προηγούμενου τεύχους της «Ελλωτίας» ίσως θυμούνται την ιστορία του Χανιώτη Μανόλη Πετράκη, όπως αναφέρεται στα λόγια του Εβραίου συμπολίτη του Ιωσήφ Κονέν: κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών της γερμανικής κατοχής, ο Πετράκης είχε βάλει επανειλημμένα σε κίνδυνο τη δική του ζωή, της γυναίκας του και της κόρης του, για να προστατεύσει τον Κονέν από βέβαιο θάνατο στα χέρια των Γερμανών. Μετά από πολλά χρόνια, το 1967, ο Κονέν υπέβαλε μια επίσημη αίτηση στο Γιαντ Βασέμ, το ίδρυμα στο Ισραήλ για την ανάμνηση του ολοκαυτώματος, ζητώντας να αναγνωριστεί ο Πετράκης ως «Δίκαιος των Εθνών». Αυτός ο τίτλος δημιουργήθηκε ειδικά για να τιμήσει μη Εβραίους που είχαν διακινδυνεύσει τη ζωή τους, για να σώσουν Εβραίους, και το 1978 απονεμήθηκε από κοινού στο ζεύγος Πετράκη.

Πολλές ερωτήσεις προκύπτουν απ' αυτή την ιστορία. Γιατί π.χ. ο Κονέν περίμενε τόσο πολύ για να καταθέσει τη μαρτυρία του; Γιατί οι άλλοι Χανιώτες Εβραίοι που επέζησαν δε φρόντισαν ώστε οι σωτήρες τους να τιμηθούν όπως ο Πετράκης; Ποιοι, τελικά, από τους Εβραίους των Χανίων επέζησαν;

Θα προσπαθήσω να απαντήσω αυτή την τελευταία ερώτηση πρώτη. Θα πρέπει πάντως να τονίσω πόσο δύσκολο είναι να είναι κανείς απολύτως σίγουρος για τα γεγονότα.

Οι αναγνώστες πρέπει να λάβουν υπόψη τους ότι πολλοί από τους επιζώντες δε ζουν στην Ελλάδα, ότι μερικοί δε ζουν πια, και ότι εγώ είχα προσωπική επαφή με λίγους μόνο απ' αυτούς. Οι περισσότερες πληροφορίες μου προέρχονται από συζητήσεις ή αλληλογραφία με συγγενείς ή γνωστούς ή από ντοκουμέντα που, ίσως, να μην ήταν πάντοτε ακριβή.

Στις 20 Μαΐου του 1944, τη μέρα που οι Γερμανοί περικύκλωσαν τους Εβραίους στα Χανιά, περίπου 270 Εβραίοι ζούσαν στο νησί. Από αυτούς μόνο πέντε γλίτωσαν την απέλαση. Τρεις ήταν Χανιώτες, η Βικτωρία Φέρμον, ο Αβραάμ Ισχακίς και ο Ιωσήφ Κονέν. Οι άλλοι δύο ήταν η Ηρακλειώτισσα Ρένα Ελχάι και μια νεαρή γυναίκα που είχε φτάσει στο νησί από τη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1941.

Δύο ακόμη κατηγορίες ατόμων πρέπει να προστεθούν στον αριθμό των επιζώντων: στρατιώτες που επέζησαν από τον πόλεμο στην Αλβανία, αλλά δεν κατάφεραν

να γυρίσουν στην πατρίδα στο τέλος της εκστρατείας, και πολίτες που πέτυχαν να δραπετεύσουν από το νησί μετά που άρχισε η Κατοχή. Οι περισσότεροι από αυτούς βρήκαν καταφύγιο στην Αθήνα, που ήταν μέχρι την ιταλική συνθηκολόγηση, το Σεπτέμβριο του 1943, ένα σχετικά ασφαλές καταφύγιο για τους Εβραίους. Αμέσως μετά, όμως, οι Γερμανοί έκαναν το προκαταρκτικό βήμα για την απέλαση των Εβραίων από τις νότιες περιοχές της Ελλάδας και τα νησιά. (Οι απελάσεις από τη Μακεδονία και τη Θράκη είχαν ολοκληρωθεί το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου). Διέταξαν τον Αρχιραββίνο των Αθηνών να τους εφοδιάσει με τα ονόματα και τις διευθύνσεις όλων των Εβραίων στην πόλη. Αυτή η λίστα δε δόθηκε ποτέ, αλλά μέσα σε μια νύχτα η Αθήνα μεταμορφώθηκε από καταφύγιο σε παγίδα. Παρόλα αυτά παρέμεινε ασύγκριτα πιο ασφαλής απ' ό,τι τα Χανιά.

Οι αναγνώστες γνωρίζουν πολύ καλά το χαρακτήρα της γερμανικής κατοχής στην Κρήτη, την εξαιρετική βαρβαρότητά της, καθώς και τον υψηλό βαθμό εξαναγκασμού και ελέγχου που ασκήθηκε πάνω στους κατοίκους της. Ανάμεσα σ' αυτούς που δεν είχαν σχεδόν καμιά ελπίδα να αντισταθούν στα κτηνώδη ή μεροληπτικά μέτρα ήταν οι Εβραίοι στα Χανιά (όπως επίσης και κάθε άτομο ή οργανισμός που προσπαθούσε να τους προστατεύσει). Όχι μόνο κατοικούσαν σε μια γειτονιά γεωγραφικά χωρισμένη, που μπορούσε εύκολα να περικυκλωθεί, αλλά και τα ονόματά τους και οι διευθύνσεις τους είχαν υποβληθεί στην τοπική γερμανική διοίκηση, μόλις τον Αύγουστο του 1941 (καταγραφή της περιουσίας τους με σκοπό τη δήμευσή της πιθανότατα δεν έγινε μέχρι το Δεκέμβριο του 1943). Επομένως, δεν είχαν δεχτεί καμία προειδοποίηση για το πεπρωμένο που είχε σχεδιαστεί γι' αυτούς, με τη μορφή μιας διαταγής να καταγραφούν τα άτομα (όπως συνέβη στην Αθήνα) ή να συγκεντρωθούν σε ένα κεντρικό σημείο (όπως συνέβη στην Κέρκυρα). Οι Γερμανοί δε χρειάστηκε να εκδώσουν μια τέτοια διαταγή, απλώς περικύκλωσαν την εβραϊκή γειτονιά, ενώ οι κάτοικοι της κοιμόταν. Επιπλέον οι Εβραίοι είχαν αποκοπεί, όπως και οι άλλοι Κρητικοί, για σχεδόν τρία χρόνια από τα νέα της υπόλοιπης Ελλάδας. Κατά συνέπεια δεν ήξεραν σχεδόν τίποτα για τις απελάσεις από τη Θεσσαλονίκη και αλλού στην Ελλάδα και δεν είχαν λάβει σχεδόν κανένα μέτρο, για να προστατεύσουν τους εαυτούς τους.

Στην Αθήνα η κατάσταση ήταν σχεδόν από κάθε άποψη αντίθετη: οι Εβραίοι εκεί δεν είχαν ποτέ εγκατασταθεί σε μια και μοναδική γειτονιά, αλλά ήταν διασκορπισμένοι σ' όλη την πόλη· τα ονόματα και οι διευθύνσεις τους γενικά δεν ήταν γνωστά στους Γερμανούς· ακόμη ήταν σχετικά καλά πληροφορημένοι για τις απελάσεις από τη Βόρεια Ελλάδα (αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν πληροφορημένοι και για τον προορισμό των απελαθέντων). Επομένως, όταν μετά από ένα διάταγμα της 3-10-43 απαιτήθηκε να καταγραφούν οι Εβραίοι, σχεδόν όλοι ή το έσκασαν από την πόλη ή κρύφτηκαν. Αλλά δε βρήκαν τους εαυτούς τους μόνους σ' αυτή τη δύσκολη ώρα. Σημαντική για κάθε ατομική προσπάθεια για αυτοσυντήρηση ήταν η τεράστια πρακτική βοήθεια που προσφέρθηκε με άμεσο κίνδυνο σκληρών αντιποίνων από ένα

ευρύ φάσμα του αθηναϊκού πληθυσμού: από αντιστασιακές οργανώσεις, επίσημους θεσμούς όπως η εκκλησία και η αστυνομία, από φίλους και γείτονες. Βέβαια δε σημαίνει πως όλοι οι μη Εβραίοι εκινούντο από ανθρωπιστικά συναισθήματα, ούτε ότι όλοι οι Εβραίοι ήταν ψύχραιμοι (κάποιοι πράγματι αρνήθηκαν να χωρίσουν από τις οικογενειές τους) ή τυχεροί. Σε καμιά περίπτωση δε σώθηκαν όλοι που κρυβόταν, πιθανόν να σώθηκαν όχι παραπάνω από 3.000 από ένα σύνολο περίπου 8.000.

Από αυτούς τους Χανιώτες Εβραίους που είχαν φύγει από την Κρήτη πριν από το Μάιο του 1944, 20 περίπου ήταν ακόμα ζωντανοί τον καιρό της Απελευθέρωσης.

Τα ονόματά τους από όσο μπορώ να ξέρω ήταν:

Ραφαέλ και Μπιάνκα ΒΕΝΤΟΥΡΑ με τα δυο τους παιδιά, Υβέτ και Ιωσήφ

Μάρκος ΙΣΧΑΚΗΣ

Ιακώβ ΙΣΧΑΚΗΣ

Αβραάμ ΚΟΕΝ

Ιωσήφ ΚΟΕΝ

Σαμουήλ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

Αλμπέρτος και Βικτωρία ΜΙΝΕΡΒΟΥ

Σαμουήλ ΜΙΝΕΡΒΟΣ

Σολομών ΜΟΛΧΟ

Ρίκα ΝΑΞΟΝ και τα τρία της παιδιά Κάρι, Δαυίδ και Μπελίνα

Ματίλδη και Τζεντίλλα ΣΑΡΦΑΤΗ

Ρεβκούλα ΤΡΕΒΕΖΕ με τα παιδιά της Σαμουήλ και Αιμιλία

Κάποιοι από αυτούς ίσως να πέρασαν τους τελευταίους μήνες της Κατοχής στην Ελεύθερη Ελλάδα, πολεμώντας στις τάξεις του ΕΛΑΣ. Καθένας από τους άλλους οφείλει τη ζωή του στο ασυνήθιστο κουράγιο και τη γενναιοψυχία που έδειξαν οι συμπατριώτες τους Έλληνες και σε κάποιες περιπτώσεις οι συμπολίτες τους Χανιώτες. Τότε γιατί ξέρουμε τόσα λίγα γι' αυτές τις ηρωικές ιστορίες;

Για να το καταλάβουμε αυτό πρέπει να θυμηθούμε τι ακολούθησε την Απελευθέρωση. Όχι μόνο είχε εμπλακεί η Ελλάδα στον εμφύλιο πόλεμο, αλλά και οι Εβραίοι επιζήσαντες είχαν τα δικά τους ιδιαίτερα τραύματα. Σχεδόν όλοι οι αγαπημένοι τους ήταν νεκροί, οι κοινοτικοί τους θεσμοί είχαν βεβηλωθεί ή καταστραφεί και ο τρόπος ζωής τους πριν τον πόλεμο είχε θρυμματιστεί χωρίς περιθώριο επανόρθωσης. Ακόμα, όπως εκφράστηκε τόσο ζωντανά από συγγραφείς όπως ο Πρίμο Λέβη, πολλοί βασανίστηκαν από βαθύ αίσθημα ενοχής και ντροπής μόνο και μόνο επειδή επέζησαν, ενώ τόσοι πολλοί άλλοι δεν τα κατάφεραν. Δεν πρέπει λοιπόν να απορούμε, γιατί καθένας από αυτούς έκλεισε αποφασιστικά την πόρτα στο παρελθόν και ξεκίνησε την προσπάθεια για το χτίσιμο μιας νέας ζωής.

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60 δεν είχε γίνει ευρύτερα γνωστό πώς επέζησαν οι Εβραίοι στην Αθήνα τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής. Προεξέχων ανάμεσα σ' αυτούς που συνέβαλαν αποφασιστικά στη σωτηρία τους ήταν ο αρχιεπίσκοπος της

Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, Δαμασκηνός, και ο αρχηγός της αστυνομίας Άγγελος Έμπερτ. Ο πρώτος ξεκίνησε μια πολιτική τυπικού προσηλυτισμού για να μπορούν οι Εβραίοι να έχουν στην κατοχή τους πιστοποιητικά βάφτισης (πολιτική την οποία είχε υιοθετήσει ο κλήρος και σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας). Ο τελευταίος είχε καταβάλει επίπονες προσπάθειες να εφοδιάσει τους Εβραίους, είτε είχαν βαφτιστεί ή όχι, με ταυτότητες που έφεραν χριστιανικά ονόματα. Και οι δύο επέδειξαν εξαιρετικό κουράγιο με κίνδυνο να αντιμετωπίσουν άμεση θανατική καταδίκη, αν τους έπιαναν. Και οι δύο τιμήθηκαν με τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» το 1969.

Μέχρι το τέλος του 1981 αυτός ο τίτλος απονεμήθηκε σε Έλληνες (άτομα ή ζευγάρια) μόνο 25 φορές. Από τότε και μετά, αντίθετα, έγιναν παραπάνω από 100 απονομές. Ο λόγος για αυτή τη διαφορά μπορεί να βρεθεί σε ένα πρόσφατο βιβλίο γραμμένο από το δρ. Μορντεκάι Παλντιέλ, διευθυντή του τμήματος «Δίκαιοι των Εθνών» του ιδρύματος Γιαντ Βασέμ:

«Γιατί είχαν σωπάσει; Εξαιτίας του τραύματος... από την επιθυμία να ξεκινήσουν μια καινούργια ζωή... από την αίσθηση της ενοχής για το ότι επέζησαν. Γιατί μιλάνε τώρα; Γιατί γερνούνε, βλέπουνε τους φίλους και συντρόφους γύρω τους να πεθαίνουν. Γιατί έχουν την ισχυρή αίσθηση ότι ο χρόνος τελειώνει για τη γενιά τους. Για τα εγγόνια τους... ώστε να μείνει ζωντανή η ιστορία...».

Ακολουθούν δυο μαρτυρίες που περιγράφουν τη σωτηρία Χανιωτών Εβραίων στην Αθήνα, που και οι δύο παρουσιάστηκαν στο Γιαντ Βασέμ στη δεκαετία του '80. Εκτός από το δεύτερο συνοδευτικό που ήταν γραμμένο στα γαλλικά, όλα τα πρωτότυπα κείμενα είναι στα αγγλικά. Η πρώτη μαρτυρία (φάκελος Γιαντ Βασέμ υπ' αριθμ. 3521) λέει την ιστορία της κ. Ευαγγελίας ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ και μεταφράστηκε από την κ. Ειρήνη Καλφάκη, η οποία μετέφρασε και τη δική μου εισαγωγή. Η δεύτερη (φάκελοι υπ' αριθμ. 4543, 4543α-δ) αναφέρεται στην κ. Αντωνία ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ, τον άνδρα της Νικόλαο, τον αδελφό της Στυλιανό με τη γυναίκα του Αγγελική, την πεθερά της Μαρία και την κ. Αριστέα ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ-ΛΙΟΥΔΑΚΗ και μεταφράστηκε από την κ. Λίλιαν Καπόν. Ευχαριστώ και τις δύο θερμά για τη βοήθειά τους.

Μαρτυρία I

*Στο διευθυντή Γιαντ Βασέμ, Ιερουσαλήμ, Ισραήλ.
Αθήνα, 4 Απριλίου 1986.*

Αγαπητέ κύριε,

Σας εσωκλείω τη μαρτυρία μου για την κ. Ευαγγελία Γεωργιάδου. Θα ήμουν ευτυχής αν της απονεμηθεί το μετάλλιο Γιαντ Βασέμ.

Μετά τιμής
(υπογραφή)
Μπιάνκα Ρ. Βεντούρα

(Η μακαρίτισσα Ευαγγελία Γεωργιάδου, κόρη του Χαράλαμπου Πλουμιδάκη, βουλευτή Κρήτης, έγινε στενή φίλη με την κ. Μπιάνκα Βεντούρα κατά την παιδική τους ηλικία στα Χανιά).

Το όνομά μου είναι Μπιάνκα Ρ. Βεντούρα. Γεννήθηκα το 1914 στα Χανιά της Κρήτης. Πριν από τον πόλεμο ζούσα στα Χανιά με τον άνδρα μου Ραφαήλ, και τα δύο μας παιδιά, την Υβέτ γεννημένη το 1936 και τον Ιωσήφ γεννημένο το 1938. Δεν εργαζόμουν.

Μετά τη γερμανική κατοχή στο νησί, το 1942, ακολουθώντας τις συμβουλές φίλων, φύγαμε από την Κρήτη και πήγαμε στην Αθήνα.

Όταν άρχισαν ορισμένοι στην Αθήνα να εκβιάζουν τους Εβραίους ότι θα τους καταδώσουν, αν δεν πάρουν χρήματα, δώσαμε όλα μας τα χρήματα, μείναμε χωρίς τίποτα.

Κρυβόμασταν σε σπίτια φίλων σε διάφορα μέρη στην Αθήνα, γι' αυτό δεν είχαμε μόνιμη διεύθυνση. Αυτό αποδείχτηκε πολύ επικίνδυνο για μας και τους φίλους μας, έτσι αποφασίσαμε να χωρίσουμε και να σώσουμε τουλάχιστον τα δυο μας παιδιά. Θα ήταν πολύ δύσκολο για μια μόνο οικογένεια να αναλάβει δύο παιδιά, γι' αυτό αποφασίσαμε να τα χωρίσουμε. Για τη μικρή μου κόρη σκέφτηκα την καλή μου φίλη, Ευαγγελία Γεωργιάδου.

Η Ευαγγελία Γεωργιάδου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1910 και ζούσε εκείνη την εποχή στη Φιλοθέη, ένα προάστιο των Αθηνών. Ούτε αυτή εργαζόταν. Είχε κι αυτή δύο παιδιά, περίπου στην ηλικία των δικών μας.

Της τηλεφώνησα και κανόνισα να τη συναντήσω το επόμενο πρωί στο γραφείο ενός συγγενούς της. Πράγματι, συναντηθήκαμε και μόλις με είδε με αγκάλιασε και με φίλησε και με δάκρυα στα μάτια μου είπε ότι είναι στη διάθεσή μου. Με ρώτησε αν χρειαζόμουν χρήματα. Της είπα ότι αυτό που ήθελα ήταν πολύ πιο σοβαρό και επικίνδυνο: Ήθελα από αυτήν να πάρει το κοριτσάκι μου και να το κρύψει. Αμέσως αυτή είπε ότι θα το έκανε. Της είπα να το ξανασκεφτεί, να σκεφτεί τους κινδύνους για τον εαυτό της και την οικογένειά της. Η απόφασή της ήταν οριστική. Θα έκρυβε την κόρη μου και θα τη φρόντιζε καλύτερα από τα δικά της παιδιά. Και πράγματι η κόρη μου

έμεινε μαζί της, ζώντας δίπλα στα παιδιά της, από την αρχή του 1944 μέχρι τη μέρα της Απελευθέρωσης.

Η Ευαγγελία Γεωργιάδου φρόντισε την κόρη μου με δικά της έξοδα και με κίνδυνο της δικής της ζωής και αυτής της οικογένειάς της, από βαθιά αγάπη και φιλία, ανθρωπισμό και σπάνια ανωτερότητα χαρακτήρα. Ποτέ δεν είχε κανένα κίνητρο, άλλο από την επιθυμία της να μας βοηθήσει σε αυτή την κρίσιμη στιγμή και να σώσει τη ζωή της κόρης μου. Κατά τη διάρκεια όλης αυτής της τρομερής περιόδου, δεν μπόρεσα να επικοινωνήσω με τη φίλη μου και δεν είχα νέα από το παιδί μου. Αργότερα ανακάλυψα ότι η κόρη μου αρρώστησε και η φίλη μου την περιποιήθηκε με τρυφερή φροντίδα, χωρίς να έρθει σε επαφή μαζί μου, για να με γλυτώσει από το άγχος. Είπε σε όλους, φίλους και συγγενείς, ότι το κοριτσάκι, που έγινε επιπρόσθετο μέρος της οικογένειάς της, ήταν η κόρη της βαφτισιμιάς του πατέρα της, που ήταν άρρωστη στο νοσοκομείο όπου αργότερα πέθανε.

Ο πόλεμος τελείωσε και όλη η οικογένειά μου επέζησε. Με την κ. Γεωργιάδου παραμένουμε οι καλύτερες φίλες. Με αγαπά και με σέβεται και τη σέβομαι και εγώ για ό,τι είναι: ένα πρόσωπο άξιο για βαθύ θαυμασμό, ευγνωμοσύνη, σεβασμό. Τα λόγια δεν είναι αρκετά ισχυρά για να εκφράσω τα συναισθήματά μου για την Ευαγγελία Γεωργιάδου.

(υπογραφή)

Μπιάνκα Βεντούρα

Μαρτυρία II

Προς το ίδρυμα Γιαντ Βασέμ (Μουσείο Ολοκαυτώματος), Ιερουσαλήμ, Ισραήλ.
Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 1988.

Αγαπητοί κύριοι,

Σας απευθύνω αυτό το γράμμα για να εκπληρώσω ένα χρέος που έχει η οικογένειά μου πάνω από 40 χρόνια απέναντι σε έξι πρόσωπα, τα οποία με κίνδυνο της ζωής τους και χωρίς κανένα συμφέρον, μας πρόσφεραν κατάλυμα, μας παρηγόρησαν και μας προστατεύσαν κατά τα σκληρά χρόνια της ναζιστικής κατοχής της πατρίδας μας Ελλάδας.

Τα ονόματά τους είναι τα εξής:

- 1) ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Νικόλαος του Σωτηρίου και της Μαρίας, από τη Σύμρνη της Μ. Ασίας, την εποχή εκείνη 30 ετών. Δε ζει πλέον.
- 2) ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Αντωνία, κόρη Γεωργίου Καψωμένου από τα Χανιά Κρήτης. Την εποχή εκείνη ήταν περίπου 30 ετών. Κάτοικος Αθηνών.
- 3) ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ Στυλιανός του Γεωργίου και της Ελευθερίας, από τα Χανιά Κρήτης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, στην έδρα της κλασικής φιλολογίας.

Εχρημάτισε πρύτανης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Δε ζει πλέον.

4) ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ Αγγελική, το γένος Κόλλια, χήρα Στυλιανού Καψωμένου. Κάτοικος Θεσσαλονίκης.

5) ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Μαρία, χήρα Σωτηρίου Παναγιώτου, μητέρα του Νικολάου Παναγιώτου. Δε ζει πλέον.

6) ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ Αριστεά, το γένος Λιουδάκη, από τα Χανιά Κρήτης. Κάτοικος Αθηνών.

Τα πρόσωπα τα οποία διασώθηκαν είναι:

1) Ο υποφαινόμενος Βενιαμίν Ισαάκ Καπόν, γιος της Ντόνα Κοέν-Μπεναρνούτ, γεννηθείς στη Θεσσαλονίκη το 1912.

2) Η Μαφάλδα, σύζυγός μου, από τα Χανιά Κρήτης, κόρη του Μωυσή και της Δωροθέας Μινέρβου, το γένος Πασκουάλε Άλμπερτ.

3-4) Τα παιδιά μου Ισαάκ-Ροβέρτος και Ντόνα-Λίλιαν Καπόν, γεννηθέντα στην Αθήνα το 1941 και 1943 αντιστοίχως.

5-6) Ο Αβραάμ-Αλβέρτος Μινέρβος, γεννηθείς στα Χανιά Κρήτης το 1900, αδελφός της συζύγου μου, και η Βικτωρία Αλβέρτου Μινέρβου από τα Χανιά Κρήτης. Δε ζουν πλέον.

7) Ο Σαμουήλ Σαμουήλ Μινέρβος, γεννηθείς το 1914 στα Χανιά Κρήτης. Κάτοικος Χανίων Κρήτης.

Η πατρίδα των προγόνων μας, το Ισραήλ, θέσπισε από την ίδρυσή του ως κράτος το Δίπλωμα του Δικαίου των Εθνών, που απονέμεται σε όσους βοήθησαν κατατρεγμένους Εβραίους κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε αναγνώριση της εξαιρετικής προσφοράς τους. Παρακαλώ όπως ευαρεστηθείτε να απονεμίσετε αυτό το δίπλωμα στους προστάτες φίλους μας, ευχόμενος όπως οι πράξεις τους χρησιμεύουν ως παράδειγμα στις επερχόμενες γενεές.

Μετά τιμής
(υπογραφή)
Βενιαμίν Καπόν

Οι συνθήκες διάσωσης:

Η σύζυγός μου Μαφάλδα Καπόν, το γένος Μωυσή Μινέρβου από τα Χανιά Κρήτης, εγγύριζε την Αντωνία Καψωμένου-Παναγιώτου από τα παιδικά της χρόνια. Ήταν συμμαθήτριες και στενές φίλες και διατήρησαν στενές σχέσεις και κατόπιν όταν η Α. Καψωμένου παντρεύτηκε το Νίκο Παναγιώτου στην Αθήνα πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1940 παντρεύτηκα τη Μαφάλδα Μινέρβου στην Αθήνα και αργότερα έκανα τη γνωριμία του ζεύγους εφόσον και εκείνο κατοικούσε στην Αθήνα.

Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος, βρέθηκα στο μέτωπο της Αλβανίας απ' όπου επέστρεψα ανάπηρος με τα μετατάρσια ακρωτηριασμένα λόγω κρουσπαγημάτων. Αργότε-

ρα, όταν η χώρα μας ήταν υπό γερμανική κατοχή, τα πράγματα χειροτέρευσαν, άρχισαν εκβιασμοί εναντίον των Ελλήνων Εβραίων, και όπως η Αθήνα δεν ήταν και τόσο εκτεταμένη, το να κυκλοφορείς χωρίς προφυλάξεις, ισοδυναμούσε με αυτοκτονία. Προδότες ήταν πρόθυμοι να καταδώσουν ένα Εβραίο ή ένα κομμουνιστή για ένα κομμάτι ψωμί, αν όχι για περισσότερα. Υπό την πίεση των πραγμάτων, έπρεπε κυριολεκτικά να εξαφανιστούμε. Σ' αυτή τη δύσκολη στιγμή προσφέρθηκε η οικογένεια Παναγιώτου να μας βοηθήσει, ώστε να γλυτώσουμε από την αρπαγή του κατακτητού.

Εν τω μεταξύ τα δύο πρώτα μας παιδιά είχαν γεννηθεί: ο Ισαάκ-Ροβέρτος στις 7 Μαΐου του 1941 και η Ντόνα-Λίλιαν στις 22 Ιανουαρίου του 1943. Τα παιδιά αφενός, ακόμα βρέφη, και η αναπηρία μου αφετέρου, έκαναν τις κινήσεις μας ακόμα πιο δύσκολες και μας έβαλαν συχνά σε μεγάλους κινδύνους. Τα τρόφιμα σπάνιζαν και τα κουπόνια τροφίμων που μας είχαν δοθεί δεν τα χρησιμοποιούσαμε από φόβο μην αναγνωριστούμε.

Εκείνη την εποχή τρία άλλα μέλη της οικογένειας από την Κρήτη ήρθαν να ενώσουν τις τύχες τους μαζί μας. Μετά από ένα τρομερό βομβαρδισμό είχαν καταφέρει να δραπέτεύσουν μ' ένα πλοιάριο, μια ψαρόβαρκα θα έλεγα, και αφού πάλευσαν για επτά αγωνιώδη μερόνυχτα μέσα στα κύματα είχαν προσεγγίσει το λιμάνι του Πειραιά. Ήταν ο Αβραάμ-Αλβέρτος Μινέρβος (κουνιάδος μου), η Βικτωρία Αλβέρτου Μινέρβου (σύζυγός του), και ο Σαμουήλ Μινέρβος (εξάδελφος). Ο Σαμουήλ Μινέρβος ήταν και αυτός ανάπηρος του αλβανικού μετώπου.

Η προσφορά του ζεύγους Παναγιώτου στο να μας βοηθήσει να κρυφτούμε ήταν μία πράξη μεγάλης γενναιότητας, όχι μόνο διότι ήταν απολύτως αυθόρμητη και ανιδιοτελής, αλλά και διότι υπήρχαν αυστηρές διαταγές από τους Ναζί, που απαγόρευαν κάθε είδους βοήθεια σε Εβραίους, με ποινή θανάτου. Τη στιγμή της γενναιόδωρης προσφοράς τους, είχαμε ήδη εγκαταλείψει το σπίτι μας και κρυβόμασταν στο σπίτι ενός άλλου καλού φίλου, αλλά για λόγους όχι ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για την ιστορία, έπρεπε να το εγκαταλείψουμε.

Δεχθήκαμε με ανακούφιση και μαζί οργανώσαμε τις λεπτομέρειες της φυγής μας. Το ζεύγος Παναγιώτου ήρθε μέσα στη νύχτα με ένα φορτηγό αυτοκίνητο που χρησιμοποιούσε ο Νίκος στη δουλειά του και μας οδήγησε σε ένα φτωχικό σπιτάκι κοντά τους, στην περιοχή του Ζωγράφου, που τότε εθεωρείτο απομακρυσμένη, αλλά σήμερα είναι κεντρική συνοικία. Για να δικαιολογήσουν την παρουσία μας στους γείτονες, ισχυρίστηκαν ότι είμασταν συγγενείς από την Κρήτη, βομβόπληκτοι, και ότι είχαμε έλθει στην Αθήνα σαν πρόσφυγες.

Εδώ θα ήθελα να υπογραμμίσω, ότι δε ζητήσαμε ποτέ καμιά οικονομική βοήθεια από τους σωτήρες μας, ούτε εκείνοι κινήθηκαν από ταπεινά ελατήρια.

Τα άρρενα μέλη της οικογένειας και εγώ μαζί, φτωχοντυμένοι, με ένα τσουβάλι στην πλάτη, φεύγαμε κάθε πρωί από το σπίτι και τριγυρίζαμε στις απόμερες συνοικίες των Αθηνών, παριστάνοντας τους μαυραγορίτες και αυτό για να υπάρχει μία λογική εξήγηση για το πώς μπορούσαμε να συντηρούμε τους εαυτούς μας. Ευτυχώς,

λόγω της οικονομικής άνεσης που είχαμε πριν από τον πόλεμο, είχαμε αποταμιεύσει μία μικρή περιουσία σε χρυσές λίρες, που μας έσωσαν σ' αυτές τις δύσκολες ώρες. Οι προμήθειες γινόντουσαν όλο και πιο σπάνιες και το να βρεις αβγά ή λίγο λάδι, ήταν κατόρθωμα. Απ' αυτήν την άποψη η οικογένεια Παναγιώτου έκανε πολλά. Όταν ήταν σε θέση να βρουν τρόφιμα, είχαμε ένα πλουσιοπάροχο μερίδιο.

Στη συγκινητική προσπάθεια του για τη διάσωσή μας, το ζεύγος πλαισιωνόταν από τη Μαρία, τη μητέρα του Νίκου, το Στυλιανό Καψωμένο, αδελφό της Αντωνίας, τη γυναίκα του Αγγελική, και την Αριστέα Λιουδάκη, μια οικογενειακή φίλη. Η Αριστέα έφερνε φάρμακα και βιταμίνες για τα παιδιά από τον Ερυθρό Σταυρό στον οποίο είχε καταταγεί ως εθελόντρια νοσοκόμα. Πέρα από την υλική βοήθεια, η ελπίδα και η ενθάρρυνση που μας πρόσφεραν ήταν ανεκτίμητες.

Η ζωή συνεχιζόταν μέσα σ' ένα κλίμα διαρκούς φόβου, καθώς αντιμετωπίζαμε τον κίνδυνο να αναγνωριστούμε, παρόλες τις προσπάθειές μας να κάνουμε τις κινήσεις μας όσο γινόταν πιο διακριτικές και περιορισμένες στο ελάχιστο δυνατό. Το πιο τραγικό γεγονός συνέβηκε στις αρχές του 1944 όταν κάποιοι των οποίων την ταυτότητα υποψιαζόμαστε μας εξεβίασαν, ζητώντας ένα σημαντικό ποσό σε λίρες, διαφορετικά θα μας κατέδιδαν στην Γκεστάπο. Ξέραμε ότι, αν ενδιδαμε, δε θα υπήρχε τέλος, επομένως το μόνο που μας έμενε, ήταν να εγκαταλείψουμε το καταφύγιό μας. Ξανά και κάτω από αυστηρούς κανονισμούς απαγορεύσεως της κυκλοφορίας κατά τη διάρκεια της νύχτας, φύγαμε σαν τούς κλέφτες προς ένα νέο καταφύγιο. Νοικιάσαμε το ισόγειο ενός διώροφου σπιτιού στο παλιό ιστορικό κέντρο της Αθήνας, στην οδό Λυσικράτους στην Πλάκα. Είμαστε ακριβώς μπροστά στο στόμα του λύκου, αλλά το θεωρήσαμε παρόλα αυτά ασφαλές. Βλέπετε ήταν πραγματικό θράσος να κρυφτεί κανείς σ' ένα τέτοιο μέρος. Όταν σκοτεινίαζε, πήγαίναμε για περπάτημα στο γειτονικό Ζάππειο.

Αντιμετωπίζαμε προβλήματα υγείας, ιδιαίτερα τα παιδιά που ήταν κάτωχρα και ευπαθή. Η Αριστέα Λιουδάκη τους έφερνε ό,τι μπορούσε από το «Πατριωτικό Ίδρυμα» σε φάρμακα και βιταμίνες όπως προανέφερα, αλλά οι συνθήκες διαβίωσης ήταν τόσο σκληρές, ώστε είναι θαύμα πώς τα παιδιά κατόρθωσαν να επιζήσουν.

Θα ήθελα επίσης να αναφερθώ στη μητρική φροντίδα που προσφέρθηκε στο Ροβέρτο και στη Λίλιαν, που ήταν ακόμα βρέφος, από τη Μαρία Παναγιώτου, μητέρα του Νίκου. Δέχθηκε ευχαρίστως τον τίτλο της γιαγιάς και αισθανόταν περήφανη, όταν της έλεγαν πόσο της έμοιαζε η εγγονούλα της.

Μία άλλη συγκινητική λεπτομέρεια είναι όταν τη νύχτα του εκβιασμού ο Νίκος Παναγιώτου πήρε τα παιδιά στο σπίτι του και τα έβαλε να κοιμηθούν στο κρεβάτι του και είπε: «Όποιος κερατάς απειλήσει τη ζωή τους θα πρέπει πρώτα να περάσει από το πτώμα μου».

Το ζεύγος Καψωμένου μας βοήθησε επίσης με διάφορους τρόπους. Προσφέρθηκε να παράσχει στέγη στα άρρενα μέλη της οικογένειας τη νύχτα του εκβιασμού, κρίνοντας ότι θα ήταν προτιμότερο να διασκορπισθούμε για ένα διάστημα, πράγμα το οποίο και έγινε.

Υπάρχουν πάρα πολλά ακόμα περιστατικά που δείχνουν το μέγεθος του θάρρους και της αυτοθυσίας της οικογένειας Παναγιώτου, του ζεύγους Καψωμένου και της Αριστέας Λιουδάκη που θα κρατήσουμε ζωντανά στη μνήμη μας, όσο ζούμε και που θα αποδεικνύουν ότι υπάρχουν ακόμα άνθρωποι.

(υπογραφή)
Βενιαμίν Καπόν

Αφωτισμένε...
 Πά' να μιν δās προδύμην από
 τ'ε σιφκιά, ων' δα γαβιτ' εδ
 κμεικία, ωρ' ων' εε' 15' εως 20'
 κτλ. εως από δās, εδ φέρω 20
 ρετ' γρυσέε' να... εως αφ'ων
 μιν κωσλα... εως...
ΠΡΟΣΟΧΗ!!!
 εδ παρανομιαν... εδ...
 εως δās, εδ... εδ...
 από εδ... εως... εδ...
 ων' εδ... εως... εδ...
 κωνε... εως... εδ...
 εως... εδ... εδ...
 εδ... εδ... εδ...
 εδ... εδ... εδ...
 εδ... εδ... εδ...

Ο Εκβιασμός που αναφέρεται στη μαρτυρία II (του Καπόν). Ημερομηνία 18-8-44, ώρα 9.50' μ.μ.